

УДК 343.91:35.072.22:343.353

Мартиненко В. О. – аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ, ЯКИЙ ЗЛОВЖИВАЄ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Наведено кримінологічну характеристику особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем, залежно від груп за соціально-демографічними, кримінально-правовими, соціально-рольовими, морально-психологічними ознаками. Визначено співвідношення понять «державний службовець» і «службова особа» в контексті притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення зазначених протиправних діянь.

Ключові слова: кримінологічна характеристика, особа злочинця, державний службовець, службова особа, зловживання владою, зловживання службовим становищем.

Відповідно до ст. 19 Основного Закону України, посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами нашої держави. Від реалізації цього положення значною мірою залежить якість діяльності державного апарату, функціонування підприємств, установ та організацій усіх форм власності, своєчасне й справедливе розв'язання соціальних проблем, забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів юридичних осіб. На вирішення цих питань має бути спрямовано зусилля всіх службових осіб владних органів.

Однак державні службовці нерідко вдаються до злочинних порушень покладених на них обов'язків. Своїми протиправними діями вони унеможливають нормальну роботу органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної форми власності, завдають значної шкоди державним і громадським інтересам, охоронюваним законом правам фізичних та юридичних осіб,

підривають авторитет держави, грубо порушують установлений порядок здійснення повноважень службовими особами органів влади, місцевого самоврядування, управлінських структур приватного сектору.

Одним із найбільш поширених і небезпечних кримінальних правопорушень цієї категорії є зловживання владою або службовим становищем. З огляду на кінцеву мету викорінення корупційних правопорушень, вивченню підлягає передусім особа посадовця, який вчиняє злочин, передбачений ст. 364 Кримінального кодексу (КК) України.

Різним аспектам вивчення питання особи злочинця присвятили свої праці фахівці в галузі кримінального права, кримінології, психології та психіатрії, серед яких: А. І. Алексєєв, Ю. М. Антонян, М. І. Бажанов, В. І. Бобков, С. В. Бородін, О. А. Герцензон, В. В. Голіна, В. В. Гульдєн, Б. Л. Гульман, І. М. Даньшин, А. І. Долгова, М. І. Єнікєєв, А. Е. Жалінський, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. М. Ігнатов, І. І. Карпець, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, О. М. Литвак, В. В. Лунєєв, М. І. Панов, О. Р. Ратінов, М. І. Слинько, В. Ю. Шепітько, С. С. Яценко та ін. Особу злочинця у сфері службової та професійної діяльності досліджували П. П. Андрушко, О. Ф. Бантишев, Л. П. Брич, Б. В. Волженкін, О. О. Дудоров, Р. Л. Максимович, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, О. Я. Светлов, Т. І. Слуцька, А. А. Стрижевська та інші науковці.

З огляду на дію Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, прийняття 10 грудня 2015 року нового Закону України «Про державну службу», створення низки органів, які здійснюють боротьбу з корупційними злочинами, а також інші чинники, що сприяють очищенню органів державної влади від корупціонерів, актуальним є дослідження кримінологічної характеристики особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем, що й становить мету статті.

Зв'язок соціальних умов зі злочинною поведінкою є досить складним. Соціальні умови завжди виявляються в злочині та позначаються на особі злочинця, що є одним з основних компонентів предмета кримінологічної науки. Без урахування специфіки особи злочинця неможливо дослідити детермінанти злочинності та розробити заходи щодо протидії їй. Категорія

«особа злочинця» поєднує в собі соціологічне поняття «особа» та юридичне – «злочинець». Особі злочинця притаманні деформація моральних переконань, життєвих установок, інтелектуальних та емоційно-вольових якостей.

В Україні 2016 року 2908 особам, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, було повідомлено про підозру, з них 117 – особи, які вчинили зловживання владою або службовим становищем. Цього ж року було виявлено 83 особи, які вчинили злочин, передбачений ст. 364 КК України [1]. Удаючись до зловживання владою або службовим становищем, злочинці зазвичай звільняють зацікавлених осіб від значних витрат, що стає причиною формування міцних корупційних зв'язків.

В окремому правопорушнику неможливо абсолютизувати будь-які загальні злочинні особливості. Водночас кожному з них притаманні загальні риси злочинців визначеної категорії (у цьому аспекті доцільним є використання терміна «особа злочинця») [2, с. 136].

Результати дослідження слідчої та судової практики засвідчують, що теоретичні засади особливостей особи злочинця не достатньо висвітлюють злочинну діяльність, зокрема щодо зловживань владою або службовим становищем.

Кримінологію передусім цікавить генезис особи злочинця, тобто процес його становлення та розвитку, а також чинники формування злочинних установок.

Значний інтерес для нашого дослідження становлять також теоретичні поняття особи злочинця, які сформульовано в юридичній психології. Наприклад, М. І. Єнікеев визначає особу злочинця як комплекс негативних соціально значущих індивідуально-типологічних якостей індивіда, що спричиняють його злочинну поведінку [3, с. 305].

Водночас інші науковці тлумачать цей феномен як комплекс соціально значущих ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні норм кримінального права [4, с. 72].

Ураховуючи результати вивчення наукових джерел, аналізу слідчої та судової практики, особу державного службовця, який зловживає владою чи службовим становищем або вдається до перевищення влади чи службових повноважень, пропонуємо тлумачити як комплекс психологічних властивостей, зумовлених особливостями займаної посади та специфікою кола наданих

владних чи посадових повноважень. Такі властивості визначають напрям і сутність злочинної діяльності конкретної особи.

Суспільна сутність виявляється через внутрішній зміст особи, своєрідну сукупність якостей, які утворюють стійку єдність – психологічний склад особистості. До того ж, кримінологічне дослідження особи злочинця як на теоретичному, так і практичному рівнях має передбачати не окрему (розрізнену) інформацію, що належить до різних її аспектів, а формувати цілісне, завершене уявлення про особистість.

Визначимо поняття державного службовця в контексті кваліфікації його протиправних дій зі зловживання владою або службовим становищем, зокрема шляхом співвіднесення його з поняттям «службова особа».

Відповідно до Закону України «Про державну службу», державний службовець – це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [5]. У ст. 3, 91, 92 цього Закону наведене визначення деталізовано щодо певних посад або виду діяльності державних службовців. Зауважимо, що ст. 3 містить перелік посад, на які не поширюється дія Закону України «Про державну службу», а саме: Президент України; Глава Адміністрації Президента України та його заступники, постійний представник Президента України в Автономній Республіці Крим та його заступники; члени Кабінету Міністрів України, перші заступники та заступники міністрів; Голова та члени Національного агентства з питань запобігання корупції; Секретар Ради національної безпеки і оборони України та його заступники; народні депутати України; судді; прокурори; військовослужбовці Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до закону; особи рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законом, тощо [5].

Державним службовцям присвоюють категорії та ранги. Аналіз закону дав змогу виокремити інші види державних службовців: керівники та працівники державної служби.

У примітці до ст. 364 КК України службовими особами визначено такі категорії осіб: 1) особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування; 2) особи, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій або виконують такі функції за спеціальним повноваженням; 3) особи, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських функцій або виконують такі функції за спеціальним повноваженням; 4) особи, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції за спеціальним повноваженням, яким особу наділяє повноважний орган державної влади, орган місцевого самоврядування, центральний орган державного управління зі спеціальним статусом, повноважний орган чи повноважна особа підприємства, установи, організації, суд або закон; 5) особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, зокрема присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземних третейських суддів, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій, членів міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, а також судді й посадові особи міжнародних судів [6].

На нашу думку, поняття державної служби частково збігається з поняттям «діяльність службової особи», а отже, дія ст. 364–377 КК України поширюється на державних службовців, тобто вони є суб'єктами зазначених злочинів. Поняття «службова особа» ширше за поняття «державний службовець». До першої категорії можуть також входити особи, які не є державними службовцями, але обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Таким чином, державні службовці є спеціальними суб'єктами злочинів у сфері службової діяльності та

професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зокрема зловживання владою або службовим становищем.

У юридичній літературі зазначено, що особу злочинця можна трактувати як систему самостійних елементів, яка має підструктури, що розкривають: ступінь суспільної небезпеки особи; індивідуально зумовлені ознаки; соціально зумовлені ознаки; біологічні та психологічні риси; дані про ставлення особи до вчиненого нею злочину та її поведінку під час учинення злочину [7, с. 15–16; 8, с. 22]. Дослідники зазначають, що особі злочинця притаманна система ознак і властивостей, що вказують на неї як людину, що вчинила злочин. Здебільшого ці ознаки поділяють на такі групи: соціально-демографічні, кримінально-правові, соціально-рольові, морально-психологічні [4, с. 74].

До цих груп О. М. Джужа додає біофізіологічні ознаки (стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції, природні властивості нервової системи) [9, с. 34]. Водночас окремі із зазначених характеристик дублюються в соціально-демографічній групі ознак особи злочинця.

Розглянемо характеристику цих груп ознак, що має значення для наведення відомостей про особу державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем.

Соціально-демографічні ознаки охоплюють стать, вік, освіту, місце народження і мешкання, громадянство й інші відомості демографічного характеру. Завдяки такій ознаці, як стать, ми можемо зробити висновок про переважання вчинення конкретних видів злочинів особою певної статі. Зокрема, відповідно до статистичних даних, 2016 року із загальної кількості осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 364 КК України, лише 20,5 % становлять жінки [1]. Таким чином, цей службовий злочин є переважно «чоловічим».

За віковими ознаками особи, які вчинили злочин, передбачений ст. 364 КК України, розподілилися так: 18–28 років – 7 осіб, 29–39 років – 20 осіб, 40–54 роки – 37 осіб, 55–59 років – 12 осіб, старші за 60 років – 7 осіб [1].

Вікова характеристика злочинців, які вдаються до зловживання владою або службовим становищем, дає змогу встановити ступінь інтенсивності вияву криміногенної активності й особливості злочинної поведінки посадовців різних вікових груп. Таким чином, найбільш криміногенними є державні службовці віком 40–54 роки.

Освітні показники свідчать про залежність злочинної поведінки від освіти та інтелектуального розвитку особи, які значно впливають на потреби й інтереси людини. Освітній та інтелектуальний рівні визначають характер злочину. Так, 2016 року серед злочинців цієї категорії 89,2 % – це особи, які мали вищу освіту, 7,2 % – професійно-технічну, 3,6 % – повну середню освіту [1].

Кримінально-правові ознаки особи злочинця передбачають дані про елементний склад учиненого злочину, спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноосібний чи груповий характер протиправної діяльності, вид співучасті, наявність судимості тощо. Так, 2016 року дві особи, які раніше вчиняли злочини, допустили зловживання владою або службовим становищем (2,4 %) [1]. Щодо вчинення зловживання владою або службовим становищем у групі відомостей не виявлено.

Соціально-рольові ознаки розкривають функції індивіда, зумовлені його становищем у системі суспільних відносин, належністю до певної соціальної групи, взаємодією з іншими людьми та працівниками органу, де він працює. Так, серед осіб, які вчинили зловживання владою або службовим становищем 2016 року, 7 державних службовців V–VII категорій, 15 посадових осіб органів місцевого самоврядування, з яких 9 – службовці V–VII категорій, 5 – IV категорії, 1 особа – III категорії, один був депутатом місцевої районної ради [1]. Ми вважаємо, що для характеристики особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем, істотне значення мають його соціальна роль і соціальний статус. Зокрема, соціальну роль зазвичай визначають як реальні соціальні функції конкретної особи, зумовлені її становищем у системі суспільних відносин і належністю до соціальних груп. Соціальний статус пов'язаний з обов'язками та правами посадової особи, адже він потенційно визначає її поведінку та вчинки [9, с. 35]. Відповідно, соціальним статусом часто користуються державні службовці під час планування та реалізації злочинних дій щодо зловживання владою або службовим становищем.

До групи морально-психологічних ознак особи злочинця належать:

– *моральні ознаки* (характеризують світогляд людини, її духовність, погляди, переконання, ціннісні орієнтації). Саме в цій групі виявляється ставлення злочинців зазначеної категорії до законодавчо закріплених правил етичної поведінки [5];

– *психологічні ознаки* – особливості інтелектуальних, емоційних і вольових якостей особи злочинця;

– *емоційні ознаки*, що характеризують урівноваженість і стан перебігу нервових процесів (темперамент людини), ступінь емоційного збудження, силу й темп реагування на різні зовнішні ситуації тощо. Так, 2016 року один державний службовець учинив злочин зазначеної категорії в стані наркотичного сп'яніння [1].

Конкретний зміст досліджуваних елементів визначає комплекс особистих ознак, що є специфічними для злочинців, які зловживають владою або службовим становищем. Ці дані різняться за змістом, а отже, їх можна умовно розділити на три основні групи:

1) дані про ознаки, що характеризують службове становище особи;

2) відомості про форму вини службової особи й інші ознаки (мотив, ціль та інші обставини);

3) дані про обставини, що характеризують особу злочинця та відображають причини й умови, які сприяли вчиненню злочину.

Важливим елементом кримінологічного вивчення особи злочинця є класифікації злочинців.

Повноваження державних службовців, незалежно від того, у яких органах чи організаціях вони виконують свої службові обов'язки, суттєво різняться як за характером, так і за обсягом.

Типологія моделей злочинців ґрунтується на аналізі істотних особливостей, рис, ознак відповідних груп злочинців. Нині розроблено та використовують чимало різноманітних класифікацій характерних ознак злочинця [10, с. 37; 11, с. 50–53; 12, с. 110–112]. Так, наприклад, Ю. М. Старілов розподіляє державних службовців за обсягом повноважень на посадових осіб і службовців, які не є посадовими особами. Серед посадових осіб науковець виокремлює керівників і представників влади [13].

Натомість В. М. Манохін виокремлює три групи: керівники, спеціалісти, допоміжний обслуговуючий персонал [14, с. 113]. Також є низка інших класифікацій [15, с. 189–191; 16, с. 112–114].

У юридичній літературі визначено різні критерії типології злочинців, що ґрунтуються на істотних ознаках, закономірно пов'язаних із причинами та характером злочинної поведінки. Оптимальною для характеристики осіб, які вчиняють зловживання владою або службовим становищем, вважаємо класифікацію за такими підставами:

а) соціальний статус (посада, специфіка наданих владних повноважень) особи;

б) домінантне мотиваційне спрямування злочинної поведінки державного службовця;

в) глибина та стійкість мотиваційного спрямування поведінки.

На нашу думку, з огляду на запропоновані в юридичній літературі класифікації, державних службовців слід включити до службово-корисного, «такого, що стверджується» типу злочинців [17, с. 76–77; 18, с. 84–85]. Серед злочинців, які вчиняють зловживання владою або службовим становищем, можна виокремити такі категорії:

- службовці державних підприємств, установ чи організацій;
- посадові особи комерційних підприємств та організацій;
- представники виконавчої влади всіх рівнів;
- службові особи, які наділені владними повноваженнями (мілітаризовані державні службовці) [19, с. 82].

Тому в кримінологічному дослідженні зазначених осіб доцільно визначити такі напрями діяльності працівників правоохоронних органів:

1) установлення соціального статусу, особливостей посади, сфери професійної діяльності та професійних інтересів винної особи;

2) вивчення поведінки службовця, що характеризує його на роботі й у побуті, способу життя та кола знайомств. Орієнтиром можуть слугувати такі ознаки, як матеріальне становище родини підозрюваного, наявність дорогих предметів і речей;

3) з'ясування особливостей професійної діяльності, кола прав та обов'язків, установлення специфічних «можливостей» особи у зв'язку з перебуванням на відповідній посаді;

4) дослідження особистих характеристик злочинця (вік, стать, освіта, наявність нагород, звань, учених ступенів, характеристика з боку оточення).

Таким чином, на підставі вивчення наукової літератури, статистичної звітності й аналізу слідчої та судової практики можна класифікувати державних службовців, які вчинили зловживання владою або службовим становищем, розподіливши їх на відповідні групи. Кримінологічна характеристика особи державного службовця, який учиняє злочин, передбачений ст. 364 КК України, визначає, що це зазвичай чоловіки віком від 40 до 54 років, які вчиняють злочин одноосібно, раніше не мали судимості, працюють на державній службі в органах місцевого самоврядування та мають V–VII категорії.

За допомогою вивчення узагальненої характеристики особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем, можна встановити механізм злочинної поведінки, її детермінації та розробити на цій підставі рекомендації щодо запобігання цьому виду злочинів у сфері службової або професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Вивчення особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем, має бути комплексним, його слід проводити з достатньою глибиною та з урахуванням взаємозв'язку між ознаками особи. Це надасть можливість виявити чинники генезису особи, яка вчиняє злочини, передбачені ст. 364 КК України, з метою розроблення та застосування адекватних заходів для корекції такої особи й недопущення вчинення злочинів посадовцем надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єдиний звіт Генеральної прокуратури України про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень–грудень 2016 року [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України : [сайт]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112755&libid=100820. – Назва з екрана.
2. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / В. В. Бедь. – Київ : Каравела, 2003. – 180 с.
3. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : Юрист, 1996. – 631 с.
4. Кримінологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.]; за ред. О. М. Джужі. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
5. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19>. – Назва з екрана.
6. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрана.
7. Азаров Ю. И. Деятельность следователя органов внутренних дел по доказыванию обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого / Ю. И. Азаров. – Киев : КВШ МВД СССР, 1991. – 85 с.

8. Біленчук П. Д. Криміналістичне дослідження обвинуваченого : монографія / П. Д. Біленчук. – Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 240 с.

9. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2009. – 312 с.

10. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1974. – 211 с.

11. Кудрявцев В. Н. Личность преступника / В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1975. – 176 с.

12. Миньковский Г. М. Криминология : учебник / Г. М. Миньковский. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 317 с.

13. Стариков Ю. Н. Служебное право : учебник / Ю. Н. Стариков. – М. : БЕК, 1998. – 311 с.

14. Манохин В. М. Российское административное право / В. М. Манохин, Ю. С. Адушкин, З. А. Багишаев. – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.

15. Алехин А. П. Административное право Российской Федерации / А. П. Алехин, А. А. Кармолицкий, Ю. М. Козлов. – 2-е изд. – М. : Тезис, 1997. – 367 с.

16. Коренев А. П. Административное право России / А. П. Коренев. – М. : Щит-М, 1996. – 317 с.

17. Еникеев М. И. Юридическая психология : [учеб. для вузов] / М. И. Еникеев. – М. : НОРМА, 2000. – 347 с.

18. Антонян Ю. М. Личность корыстного преступника / Ю. М. Антонян, В. П. Голубев, Ю. Н. Кудряков. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 160 с.

19. Бондаренко Д. А. Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бондаренко Дмитро Андрійович. – Запоріжжя, 2008. – 237 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2017
